

АТОҚЛИ ОТЛАРДА СЎЗ ЯСАЛИШИНING БИР УСУЛИ

Б. Э. Қиличев

БухДУ

Аннотация: Мақолада атоқли отларда сўз ясалишининг бир усули ҳақида фикр юритилган. Бунда кўчиши ҳодисаси орқали антропоним ва топонимнинг ҳосил бўлиши асослаб берилган.

Таянч сўзлар: атоқли от, апеллятив лексика, ономастика, исм, фамилия, дериватив, трансонимизация, антропоним, трансантропонимизация, топоним, транстопонимизация.

Атоқли отлар ўз табиатига кўра тилнинг ғоятда турғун, кам ўзгарувчан, ўзга тилларга таржимасиз бериладиган материалдир. Шу хусусиятига кўра атоқли отлар тарихий, лисоний ва нутқий жиҳатдан илмий тадқиқот учун энг ишончли далилий восита бўлади.

Айниқса атоқли отларнинг бир кўриниши топонимларнинг пайдо бўлиш тарихи, уларнинг тузилиш ва ясалиш хусусиятларини ўрганиш лингвистик аҳамиятга эга.

Ўзбек тилшунослигида атоқли отларнинг ясалиши бўйича Э.Бегматов, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Т.Раҳматов, Н.Охунов каби тадқиқотчиларнинг қатор илмий ишлари нашр қилинган.

Ушбу тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, тилда онимларнинг ҳосил бўлиши турли йўл ва усуллар билан амалга оширилади. Аффиксация, композиция, конверсия ва х.к.

Атоқли отларнинг апеллятив лексика негизда ясалиши усули ҳақида фикр юритилган эди [1]. Ушбу ахборотда онимик босқичли атоқли отларнинг ҳосил қилиниши ҳақида айрим мулоҳазаларимизни баён қиламиз.

Онимик босқичли (онимик стадияли) атамаси остида атоқли отнинг апеллятив босқичсиз бирдан ҳосил қилинадиган ҳолати тушунилади. Бунда кўпроқ сунъий номлар пайдо бўлади [2].

Атоқли отлар номинатив-функционал хусусиятларига кўра ўзаро фарқланувчи, шу билан бирга, бир-бири билан боғлиқ ва ўз навбатида бири иккинчисига қарама-қарши лисоний мавжудликдир. Атоқли отлар ясалиш тамойили жиҳатидан ўзбек тили сўз ясалишига ўхшасада, бундай отларнинг ҳосил бўлишида айрим ўзига хосликлар ҳам мавжуд. Шулардан бири атоқли отларнинг атоқли отлардан ҳосил бўлишидир. Бу ҳодисани апеллятив (турдош от) ҳамда бошқа сўз туркумларида юзага келувчи конверсия ва дериватив усулда ясалган атоқли отлардан ҳам фарқлаш лозим.

Ономастик тадқиқотларда сўз ясалишининг лексик-семантик усулини ономастик конверсия деб юритилмоқда. «Ономастик конверсия тилдаги мавжуд лексемаларнинг ҳеч қандай ўзгаришсиз ёки сезиларсиз ҳолдаги ўзгаришлар билан атоқли от вазифасига кўчишидир» [3].

Конверсия усулида ономик ясалишнинг икки кўриниши: ташқи конверсия ва ички конверсия мавжудлиги илмий адабиётларда қайд қилинган.

Жумладан, Н.Улуқов Наманган вилояти гидронимиясида ономастик конверсия ҳақида фикр юритиб, уларни қандай манба доирасида юзага келишига кўра иккига ажратади: ташқи ва ички гидронимик конверсия.

Ташқи гидронимик конверсияда ономастик сатҳга мансуб бўлмаган луғавий бирликлар, яъни апеллятив сўзлардан гидронимлар ясалади: Жийда апеллятивидан Жийда (Чортоқ туманидаги арик) мисолини келтиради. Ички конверсия эса тил луғат таркибининг ономастик сатҳи, яъни атоқли от доирасида гидронимлар яшадир деб изоҳлайди. Бунда ойконим, ороним, зооним, фитоним каби атоқли отлар гидронимик сатҳга ўтади. Аниқроғи атоқли отдан яна бир атоқли от ясалади, деб қайд этади [4].

Фикримизча, атоқли отлар доирасида атоқли от ҳосил қилинишини конверсия (кўчиш)нинг бир кўриниши дейишдан кўра, уни атоқли от яшанинг мустақил бир усули сифатида транзитив (ўтиш), яъни бир тур атоқли отнинг бошқа тур атоқли отига ўтиши натижасида от яшаш деб баҳолаш лозим. Бунда антропоним ҳеч ўзгаришсиз топонимга, топоним эса гидронимга ва аксинча ўтишлар назарда тутилади. Бу ҳодиса рус тилшунослигида: «трансонимизация – номнинг бир турдан бошқа тур номига ўтиши», - деб кўрсатилган [5]. Трансонимизация ҳодисасининг турлари сифатида трансантропонимизация, транстопонимизация турлари ҳам мавжуд қайд қилинган. Трансантропонимизация – антропонимларни бир турдан иккинчи турга, яъни исмининг фамилияга, фамилиянинг ота исмига (отчество)га ўтиши, транстопонимизацияда эса топонимнинг бир турдан иккинчи бир турга ўтиши деб изоҳланади [6].

Бизнингча, ономастик сатҳдаги барча атоқли отлардан атоқли от ясалишларига нисбатан ҳам трансноминизация термини ва тушунчасини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳодиса қандай талқин қилинмасин, оқибат атоқли отдан атоқли от ҳосил қилиш устида боради.

Йиғилган фактик материаллар тилимизда трансонимизация усули билан ҳосил қилинган атоқли отлар миқдори салмоқли эканлигини кўрсатди. Улар қуйидагилар:

Транстопонимизация. Ономастик тизимда жой номларининг атоқли оти билан кишиларнинг атоқли отлари бир-бирига жуда яқиндир. Булар кундалик нутқда энг кўп қўлланадиган ва миқдоран салмоқдорлиги билан бошқа атоқли отлардан ажралиб туради. Бундай атоқли отлар тилимизда энг қадимий бўлиб, кишилар нутқида фаол, деярли ҳар кун ёнма-ён ишлатилади. Бу ҳол уларнинг бирини иккинчисига ўтиб ишлатилишида қулайлик туғдиради. Бошқача айтганда, киши атоқли отлари жойнинг ҳам атоқли оти сифатида ишлатилади. Бунда кўпинча тилдаги экстралингвистик факторлар, яъни ижтимоий-сиёсий ҳолатлар сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам киши атоқли отларининг жой номлари сифатида аталиши кенг тарқалган ҳодиса бўлса, жой номларнинг киши номларига айланиши оз миқдорда бўлса ҳам, учраб туради. Бу ҳақда қуйироқда алоҳида фикр юритамиз.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан боғлиқ ҳолда транстопонимик атоқли отларнинг юзага келишида фалсафадаги инкорни инкор қонунининг тилдаги аксини кўриш мумкин. Жумладан, собиқ СССРнинг парчаланиши, миллий мустақилликнинг қўлга киритилиши натижасида миллий бошқарувнинг вужудга келиши муносабати билан инкорни инкор қонуни асосида янги жой номлари пайдо бўлди. Янги топонимларнинг вужудга келишида инкорни инкор, яъни асли антропоним бўлган атоқли от топонимга ўтади. Натижада, сўз (ном)нинг антропонимлиги барҳам топади, инкор этилади. Транстопонимизация вужудга келади: Навоий (антропоним) – Навоий (шаҳар номи), Ғафур Ғулом (антропоним) – Ғафур Ғулом (метро бекати), Абдумажид (антропоним) – Абдумажид (Вобкент туманидаги фермер хўжалиги) ва х.к.

Бундай жараён билан боғлиқ фактларни ҳозирги пайтда ҳамма худудларда ҳам учратиш мумкин. Топонимлар жамиятнинг ижтимоий ҳаёти ўзгаришлари ва уларга кишиларнинг

муносабати билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлади [7]. Жамият тараққиёти, ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар транстопонимизацияга олиб келади. Бундай топонимларнинг ички тузилиши (номланиши)да ҳам инкорни инкор қонунияти асосида ўзгариш бўлади. Масалан, Бухоро шаҳридаги Ленин номли кўча Баҳовуддин Нақшбанд номидаги кўча; Свердлов тумани Жондор тумани деб юритилмоқда. Хуллас, инкорни инкор қонунияти асосида пайдо бўлган транстопонимизацияга экстралингвистик ҳодиса сифатида қаралмоғи лозим.

Атоқли отларнинг апеллятив босқичсиз бирдан ҳосил қилинадиган сунъий ном сифатида қўлланиши, яъни онимик босқичли транстопонимлар кўпинча космонимик объектларнинг атоқли отлари доирасида ҳам учрайди. Жумладан, Ерга энг яқин йўлдош Ой планетасининг илмий жиҳатдан чуқур ўрганилиши натижасида унинг табиий-физик объектларини махсус номлаш билан боғлиқ бир қатор атоқли номлар пайдо бўлди. Бундай номлар тилда аввалдан мавжуд бўлган атоқли от (антропоним)ларни сунъий кўчириш орқали атоқли от ҳосил қилиш натижасида пайдо бўлди. Бунда икки мақсад кўзда тутилган. Биринчидан, фан, техника ва маданият соҳасида умумоммага танилган инсонлар номини улуғлаш ва абадийлаштириш бўлса, иккинчидан, янги объект, нарса-ҳодиса номини аташдир. Масалан, Ой планетасида оддий кўз билан қараганда кўринадиган каттароқ қора доғли денгизларни Галилей антропоними билан аталган. Ойдаги бироз ёруғроқ объектлар, чуқурликлар Ломоносов, Жолью Кюри деб номланган. меркурий планетасидаги денгиз Промитей деб номланган ва бошқалар.

Юқорида баён қилинган фикрлардан кўринадик, транстопонимларнинг бир кўринишини транскосмонимлар деб ҳам аташ мумкин.

Трансантропонимизация. Бу усул билан атоқли от ҳосил қилиш тилдаги жой номи атоқли отнинг антропонимга ўтиши, уни аташи тушунилади. Трансантропонимлар топонимик, космонимик, гидронимик каби атоқли отларнинг антропонимга ўтиши орқали ҳосил бўлади:

Бухор – қадимий санскритча. Бухоро шаҳрида туғилган ёки таваллуд қандайдир ўша шаҳар билан алоқадор бўлган бола. Шакллари: Бухорбой, Бухорбек, Бухоржон [8]. Тошкан, Тошканбой – ўзбекча + сўғдча. Тошкентда туғилган ёки отаси (бирор қариндоши) тошкентга кетганда ёки келганда туғилган бола [2, 421].

Тилда осмон жисмларини атовчи астрономик (юнонча: астро – юлдуз, онома - ном) атоқли отлари ҳам ўзига хос махсус лекски тизимни ташкил қилади. Фаннинг кейинги тараққиётида космосни ўзлаштириш билан қатор янги тушунча ва атамалар пайдо бўлганлиги кўпчиликка маълум. Тилимиздаги коинот жисмлари номларининг кўпчилиги Европа тилига мансуб. Масалан, Марс, Венера, Юпитер каби. Ўзбек тили луғат таркибида ҳам Қуёш, Ой, Зухра, Чўлпон каби табиий-физик объектларнинг атоқли отлари қадимдан фаол қўлланиб келинмоқда.

Кейинги даврда ўзбек тили ономастикаси тизимида Венера, Марс, Юпитер каби трансантропонимлар пайдо бўлди. Бундай номлар тилимиз учун неологизм ва айни замонда сунъий номлардир. Масалан, Жондор туманидаги Кўлён қишлоғида туғилган икки ўғил болага Марс ва Юпитер деб ном берилган. Бундай сунъий трансантропонимларнинг талаффузи ва ёзилишида бир мунча ноқулайликлар мавжуд. Жумладан, бу ёшларнинг фарзандларини Марсович, Юпитерович ёки Марс ўғли, Юпитер қизи деб чақириш ноқулай.

Бу ўринда трансонимизация ҳодисасида икки ҳолат мавжудлигини қайд этиш лозим. Дастлаб космонимлардан трансантропонимлар ҳосил қилинган. Чунки астрономик жисмларга ўхшатма, тақлид сифатида инсонларга ном берилган. Планеталарнинг илмий ўрганилиши, у ердаги табиий-физик жойларни номлаш зарурати туфайли бундай номларга сунъий равишда киши номлари берилмоқда. Масалан, Ой планетасидаги турли доғлар Галилей тоғи, Гагарин кратери деб аталган. Худди шундай ҳолатни Менделеев жадвалидаги 99-элементга Эйнштейн, 101-элементга Менделеев, 102-элементга Нобель номлари берилганлигида ҳам кўриш мумкин бўлади.

Сув объектларига атаб қўйилган атоқли отлар – гидронимлар ҳам трансантропонимларни ҳосил қилади: Зарафшон (дарё номи) – Зарафшон антропоним [2, 148] ва бошқалар.

Хулоса қилганда, трансонимизация тилда атоқли отлардан атоқли от ҳосил қилишнинг алоҳида бир усули бўлиб, бундай усулда юзага келган атоқли отлар апеллятив лексикадан ясалган атоқли отлардан ҳам, деривацион усулда ҳосил қилинган атоқли отлардан ҳам фарк қилади.

Уларни апеллятив босқичисиз тўсатдан ҳосил қилинган, ўзи атаётган объектга сунъий равишда қўйилган атоқли отлар дейиш мумкин.

Адабиётлар

1. Қиличев Б. Э. Апеллятив асосли атоқли отлар. Бух ДУ ахборотлари. 2008, 1-сон.
2. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. Наманган, 2006, 59-б.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: 1973, с.115.
4. Улуқов Н. Наманган вилояти гидронимиясида ономастик конверсия ва трансонимизация// Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 5, 77-б.
5. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: 1978, с.152-153.
6. Горбаневский М.В. Лексико-семантический словообразовательный анализ русского ойконимии (Междуречья Оки, Москви Нары) АКД, 1980, с 14.
7. Суперанская А.В. Наименования и перенаименования в городах. Сб: изучение географических названий. М.: 1966, с.87.
8. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. Т.: 2007, 80-б.

